~~Hatvan ile ilgili iki belge~~

~~İki~~ Hatvan kadılığı~~sicilli~~nün iki sicilli

Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtında kadılık müessesesinin, bir çok bakımdan ehemmiyet taşıdığı, yargı organı olduğu kadar, bulundukları bölgelerin idarî, siyaset, ekonomi v.s. alanlarındaki faaliyet ve kararlara ~~tarihlerine~~ ışık tutan belgeleri ihtiva etmek suretiyle, mahallî tarihlerin aydınlanmasına hizmet ettikleri malûmdur. Hattâ, kadılıklarda yapılan tescillerin, müesseseler ve sosyal – dinî – ekonomik – kültürel olayların tarihi için en birinci tarih kaynakları vasfını taşıdıkları söylenebilir. Belirli bir zamana ait herhangi bir kadılık sicil defterinin, açıklamalı bir şekilde, yayınlanması ortaya çok önemli sonuçlar koyacak nitelikte olabilir. Bazan bir iki belge dahi bir takım sorunları çözüme kavuşturacak, tarih ilmine önemli bir katkıda bulunabilecek değerde bulunabilir.

İşte bu makalemizde fotokopya olarak yayınladığımız, XVII. yüzyıl başlarına ve Hatvan kadılığına ait iki sicil sureti, biri o bölgedeki mezhep anlaşmazlıklarını ve bunun sonucunu, diğeri de Jöngyös varoşunda o sıralarda uygulanmakta olan gümrük mukataası ile ilgili bir sorunu aydınlatması bakımından oldukça ilginç sayılabilir.

Birinci vesika, Hatvan kadısının sicillini, aynı zamanda, Budin kadısı Hâlil efendinin de tasdik ve teyidini bildiren ikinci bir kaydı da kapsamaktadır.

AYN-I ALİ EFENDİ

Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân

Önsöz :
Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin

İstanbul
1979

ENDERUN YAYINLARI : 4

ENDERUN KİTABEVİ
Beyazsaray, Kitapçılar Çarşısı No: 46
Beyazıt - İSTANBUL

KALEM Yayınları Matbaası
Tel. : 22 06 67

AYN-I ALİ RİSALESİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU TEŞKİLAT VE MÜESSESELERİNİ AYDINLATMADAKİ BÜYÜK ÖNEMİ

Osmanlı devleti, kuruluş devrinden başlayarak ve gittikçe geliştirmek suretiyle yükseliş devrinde idarî ve askerlik teşkilatını sağlam ve gerçek netice ve esaslara dayandırmak için belirli zamanlarda nüfus ve arazi tahrirleri yaptırmakta idi. Bu gün arşivlerimizin zengin ve en değerli varlığını, gerçekten, eski bir devlet geleneğinin 30 - 40 sene gibi aralıkla yapılmasını ön gördüğü bu türlü tahrirlerin sonucunda meydana gelen büyük tahrir defterleri oluşturmaktadır. Başbakanlık Arşivinde —ki bütününe Osmanlı devlet arşivi diyebiliriz— bulunan çeşit çeşit irili ufaklı bu defterler belirli tarihlerde, imparatorluğun her bölgesinde, her şehir, kasaba, köy, çiftlik gibi yerlerinde, her meskûn mahalde mevcut yetişkin erkek nüfusunu, ellerindeki toprak mikdarını bunların tasarruf şekillerini gösteren işâretler ve mecbur tutuldukları yükümlülükleri tesbit eden rakamlarla birlikte adları ve babalarının adları ile ayrı ayrı ve özenli bir şekilde tutulmuş kayıtları ihtivâ ediyordu. Öte yandan yine bu defterler her köyün, her kasabadaki çeşitli gelirlerin kimlere has zeâmet ve timar veya hangi dini sosyal tesise va-

kıf olarak tahsis edildiğini bildiriyordu ki bu suretle imparatorlukda türlü hizmet ve görev sahiblerinin bütün hüviyetleri vazife ve hizmetleri açıklanmış oluyordu. Bu tahrirlerin ışığı altında tarım ve hayvancılık alanında imparatorluğun bütün varlığı gözler önüne seriliyor, bunlardan elde edilen öşür, resim ve bâç adları altındaki vergiler belirleniyordu.

Şu halde bu tahrir defterleri bunlara eklenen devlet merkezindeki kuruluşların bünyesini, kadro ve muhtevasını açıklayan diğer türdeki defterler ile birlikte imparatorluğun panaromasını, faaliyet ve çalışma hayatını ana hatlarıyla göstermekte idi. Her devirde, ihtiyaçlar belirdiği zamanlarda yenilenen bu tesbitler, o devrin görevli ve sorumlu devlet adamlarına istedikleri bilgiyi sunuyor, onlar da, mevcut kanunların, mevzuatın ışığı altında bu bilgilerden yararlanıyorlardı. Bu bilgilerin faydası çoktu, çünkü, Osmanlı imparatorluğunda askerî kuvvetin temeli timar zeamet has gibi terimlerle çeşitli kategorilere ayrılan dirlik rejimine, timarlı sipahi sistemine dayanıyordu. Ordunun dörtte üçü bu timarlı sipahilerden oluşuyordu. Devlet gelirlerinin büyük bir kısmını askerî görevleri yüklenen dirlik erbabına tahsis etmek gerekiyordu. Bunun için de bununla ilgili her türlü kayıtları kapsayan bu defterlerin önemi son derecede büyüktü. Dirlik rejiminde, timarlı, zaîm ve has sahibi ümerâ ile bu toprakları ekip-biçen ve vergisini toprak sahibine veren köylü ve çiftçi arasındaki ilişkiler ayrıca üzerinde durulacak bir mesele olmakla beraber tahrir defterlerine, istatistikî defterlere bu ilişkiler çok seyrek yansıtılmıştır. Daha ziyade Mühimme defterlerinde bu çeşit hadiselerden bahsedilir.

Dirlik sisteminin düzenli bir şekilde sürdürülmesinin yanında, daha büyük idarî ve askerî ünitelerin de imparatorluğun en hassas meselelerinden biri olduğu görül-

mekte idi. Sancakların ve eyaletlerin kuruluşlarını, yönetici kadronun hangi statü içinde olduğunu, kendisine bağlanan has gelirlerinin miktar ve nevileri ile sefere getirecekleri cebelülerinin sayısını bilmek devletin yüksek düzeydeki idarecileri için vaz geçilmez bir ihtiyaçtı.

İmparatorluğun yönetim kaderini elinde tutan bir vezir-i azam için gerektiğinde ülkenin yakın ve uzak bütün idarî bölgelerini, kimin kime, nerenin nereye bağlı olduğunu, açıkca öğrenmek için bir özet halindeki defter veya risalelere müracaat etmek, zaman zaman baş vurulan bir usuldü. Zira her eyaletin ve her livanın mufassal ve icmal defterlerinde, diğer görevliler ve sorumlular hakkında düzenlenen bir sürü defterde, bütün meseleler kayıt ve tesbit edilmiş olmakla beraber hepsini bir arada, kısaca gözden geçirmek ve gerekli bilgileri edinmek çok yararlı ve maksadı sağlayacak bir konu idi. İşte bu ihtiyacı yakından duyan ve kendisini böyle bir özet, böyle bir risale hazırlamaya muktedir ve yetkili gören Ayn-ı Ali Efendi'nin XVII. yüzyıl başlarında hazırlayıp devrin vezir-i azamına sunduğu risale bu türdendir.

III. Mehmed devrinde hatta III. Murad devrinde imparatorluğun ana defterleri resmî kütükleri üzerinde çalışmış, mesleğinin çeşitli kademelerini geçirerek Defter-i hakanî emini olmuş olan Ayn-ı Ali Efendi'nin bu görevden ayrıldıktan sonra hazırlayıp Vezir-i azam Kuyucu Murad Paşa'ya sunduğu **«Kavânin Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân»** adlı bu risale böyle bir ihtiyaca cevab verecek niteliktedir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu türlü risâleler daha önceleri de hazırlanıp maksada hizmet etmek üzere ilgililere takdim olunuyordu. Bunlardan elimizde bulunan, fakat Ayn-ı Ali Efendi'nin, 1018 (1609) da yazdığı risaleye nazaran daha da özet olan böyle iki defteri bu konuda bir örnek olarak gösterebiliriz.

Gerçekten, Ayn-ı Ali Efendi'den 80 sene önce, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde, Pargalı İbrahim Paşa sadaretinde, imparatorluğun dört bucağındaki idarî bölgelerini, yani eyalet ve livalarını, bunların idarecilerini ve ne kadar hasları olduğunu gösteren bu defterler de aynı düşünce ile, yol gösterici bir rehber olarak hazırlanmıştı. Topkapı Saray Arşivi'nde bulunan ve vaktiyle tarafımızdan bir etüt konusu yapılarak kısmen yayınlanan bu belgeleri kısaca tahlil etmek böylece Ayn-ı Ali Efendi risalesine ışık tutmak onu izaha çalışmak yerinde olsa gerektir. Bunun bir faydası da aradaki farkları mukayese edebilmek imkânını vermiş olmasında bulunacaktır.

Saray arşivinde D. 8303 ve D. 10057 numaralarda bulunan bu belgeler ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir :

Bu risâlelerden biri (D. 10057) **«Defter-i elviye-i memâlik-i ma'mure alâ sebili't-tafsîl»** başlığını taşımakta, bununla Osmanlı devletinin bütün sancaklarının defteri olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca **«Tafsil-i memâlik-i mahrûse-i Pâdişâhî ve ekâlim-i mahmiye-i şehinşâhî»** ibaresiyle Kanunî Sultan Süleyman devrinin memleket ve iklimlerini gösterdiği belirtilmektedir. Sekiz varaktan oluşan bu defter livaları tafsilâtıyle bildirdiğini anlatmakla beraber **memâlik ve ekâlim»** deyimleri içinde idarî bölge adı olarak **«eyalet»** yerine **«vilayet»** deyimini kullanmakta ve bunları sırasiyle **Rumeli, Anadolu, Karaman, Rum, Şam, Mısır, Diyarbekir, Kürdistan, Dulkadiriye** olarak saymakta, yaya ve müsellem sancaklarını da kapsadığını başında belirtmektedir. Herhangi bir tarihlemeye rastlanmamakla beraber Rumeli beğlerbeği olarak Vezîr-i azam İbrahim Paşa'yı kaydetmesi, defterin 1529 Viyana seferinden önce veya o sıralarda düzenlendiği fikrini vermektedir. Keza aşağıda Ayn-ı Ali Efendi'nin devrindeki durum ile bazı karşılaştırmalar yapacağımız bu eyaletler ve livaların kimler tarafından ve ne miktarda

dirlik ile yönetildiğini biraz daha sonraki ikinci belgede ise (D. 8303) aradaki ufak tefek değişiklikleri görüyoruz. Bu tarihten Ayn-ı Ali Efendı devrine kadar geçen 70 - 80 sene zarfında hiç şüphesiz ki buna benzer muhtasar defterler düzenlenmiş, yetkili ve sorumlu makamlara sunulmuştu. Belki bunlar tamamen yeterli olmasalar bile o günki ihtiyaca cevab verebiliyorlardı. Bizim elimize geçmeyen fakat varlığı düşünülebilen bu gibi belgeleri bir yana bırakırak şimdi Ayn-ı Ali Efendi risâlesinin tahliline geçebiliriz :

Ayn-ı Ali Efendi Risâlesinde kendisini eski Defter-i Hakanî emini olarak tanıtmakta ve bu risaleyi tert.b etmekteki amacının Osmanlı devletinin hakim olduğu geniş bir sahada ne kadar beğlerbeği ve ümerâ, defter kethüdası ve timar defterdarı bulunduğunu, her beğlerbeğilik bölgesinde kaç sancak olduğunu, beğlerbeğiler sancak beğleri ve diğer yeni görevliler ve defter kethüdası, timar defterdarı vs. ye ne miktar belirli haslar tahsis edildiğini, bir de bütün bunlarla ilgili ve düstüru'l-amel olan yani yürürlükte bulunan kanunları belirtmek, hepsini bir araya toplamak olduğunu açıklamaktadır. Zaten Risâlesinin adını, «Divan defterlerinin özet muhtevaları içinde Al-i Osman kanunları» olarak belirtmesi **(Kavânîn Âl-i Osmân Der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i Dîvân)** bunun içindir. Ayn-ı Ali Efendi, Risâlesinin başlangıcında açıklama yaparken aynı zamanda her beğlerbeğilik bölgesinde ne kadar asker, her sancakta ne kadar kılıç zeamet ve timar olduğunu da bildireceğini beyan ediyor. O zamana kadar bütün bunların bir araya toplanıp belirtilmediğini bu konuların her birinin defterleri aranıp bulunmasının güç bir iş olduğunu, fakat «Bu zikr olunan mevâddın malûm olması dahi emr-i mühim» olduğunu vurguluyordu. İşte bu Risâleyi yukarıda zikr ettiğimiz belgelerden, özet denemelerinden ayıran başlıca

özellik bu noktada bulunmakta ve bu, özetin önemini artırmaktadır.

Ayn-ı Ali Efendı Defter-i Hakanî görevine gelinceye kadar bir çok vazifelerde bulunmuştur. Dîvân-ı humâyûn katibliğinde, Defterdarlık idaresinin çeşitli kademelerinde, ezcümle süvarî mukabeleciliğinde, bir aralık Mısır Defterdarlığı gibi önemli memuriyetlerde tecrübe kazanmış bir devlet adamı hüviyeti ile, imparatorluğun idarî, askerî ve özellikle mâli teşkilatını iyi bildiğinden Risâlesi tam bir güvenirlilik kazanmaktadır. Bu risale yedi bölüm ve bir netice yazısıyla en önemli ana teşkilat konularını ve meselelerini özetlemiştir.

Evvelâ Osmanlı Devleti'nin mülkî ve askerî taksimatında en büyük üniteleri oluşturan eyalet, yani beğlerbeğilik bölgelerini ve bunların niteliklerini, kanunlarını özetle belirtmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu bünyesini teşkil eden çok farklı memleketlerin değişik karakteri gereği olarak az çok adem-i merkeziyet yöntemi ile yönetiliyordu. Bunun resmî terimi has ve saliyane ile yönetilen beğlerbeğilik bölgeleri olarak nitelendirilmeleri şeklinde görünmektedir. Merkezden ve imparatorluğun bir çok bölgelerinden ayrı ve özel bir statü yöntemine sahib memleketler, **saliyâne** denilen ve yıllık bir vergiye bağlanarak beğlerbeğileri, sancakbeğileri öteki görevlileri bir ödenek **(saliyâne-ulûfe)** verilen yerlerdi. Has terimi ile adlandırılan imparatorluk toprakları, yani bu statü içindeki eyâletler ise padişahlara mahsus haslar **(havass-ı humâyûn)**, vezirlere, beğlerbeğilere, ümerâya ait haslar **(Havass-ı vüzerâ ve mîr-i mîrân ve ümerâ)** ve üçüncü kategori olarak da **zeâmet** ve **timar** niteliğindeki sipahîlere verilen yerlerden oluşan bölgeler idi. Devletin anavatan denilebilecek ilk ve temel memleketleri de bunlardı. Bu türlü eyaletlerin fetih sırasına göre sıralandığını ve bu beğlerbeğilerin bu sıraya göre ötekilerden

önce geldiğini Ayn-ı Ali Efendi, **«Kânûn-ı Mîr-i Mîrân»** olarak belirtmekte ve bu beğlerbeğilerin seferlerde, tasarruf ettikleri hasları nısbetinde ve her beş bin akçe için mükemmel bir cebelüsü olması gerektiğini ilâve etmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman devri ile ilgili yukarıda sözünü ettiğimiz özet defter de gerçekten bu eyâletleri, fetih edildikleri, daha doğrusu teşekkül edildikleri kronolojik sıraya göre kaydetmiştir. Bunlar **Rumeli, Anadolu, Karaman, Rum, Şam, Mısır, Diyarbekir** eyaletleri ile özel statüler içinde gösterilen Kürdistan ümerâsına ait livalar idiler. Ayrıca o sıralarda önemli bir yer ve rolleri olan, fakat liva statüsünde gösterilmekle beraber zeamet derecesindeki gelirleri ile hizmet ve vazife gören Anadolu müsellemleri ile Anadolu yayaları **(piyadegân-ı Anadolu)** kaydedilmişti. Nitekim Ayn-ı Ali Efendi bunları doğrudan doğruya zeamet diye kaydetmiş ve sancak statüsünde bulunmadıklarını belirtmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman devri başlarına ilişkin bu özet defterlerin biri saliyâne denilen eyâletlerden ancak Mısır eyâletini kaydetmiş, diğeri (D. 8303) onu da göstermemiş, Şam eyaletini ise **«Vilayet-i Arab»** olarak tanımlamıştır. Halbuki bu yüz yılın sonlarında, Ayn-ı Ali Efendi devrinde, imparatorluğun en geniş hudutlara eriştiği sırada, sâliyâne eyaletleri **Mısır, Bağdad, Yemen, Basra, Lahsa, Habeş** ve bir de **Cezair-i Garb, Trablus-ı Garb, Tunus** gibi Kuzey Afrika bölgelerini ihtiva etmekte ve bu risalede de böyle gösterilmekte idi.

Müellifin devrinde, XVI. yüzyıl sonlarında, Osmanlı ülkesi, Macaristan ve Kafkasya'daki daha sonra yapılan fetih ve ilhaklar dışında, 23 has terimi ile nitelendirilen eyaletten oluşmakta idi. Risâlenin birinci faslında bunların sıraladığı ve bu eyaletlerin beğlerbeğilerinin ne kadar has ödenekleri bulunduğu görülmektedir. İçlerinde,

daha önceleri başka eyâlet teşkilatı içinde bulunarak, sonradan stratejik ya da demografik ve ekonomik durumu yüzünden ayrı bir eyalet statüsüne kavuşanlar bulunduğu gibi yeni fetihlerin gerektirdiği şekilde eyalet olanlar da vardı. Meselâ bu listede Bosna, Kefe Rumeli eyaletinden, Trabzon Rum eyaletinden, Trablusşam ve Haleb Şam eyaletinden, Musul Diyarbekir eyaletinden ayrılarak müstakil eyalet olmuşlar, Kıbrıs, Kars, Çıldır yeni ilhaklar sebebi ile, Rakka, Şehrizor ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaletleri de duyulan yeni ihtiyaç ve zorunluluklar yüzünden eyalet haline getirilmişlerdi. Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa zamanına ait, sözünü ettiğimiz özet defterde ise, sadece altı tane has eyaleti kayd edilmiştir ki, bununla, 70 - 80 sene zarfından imparatorluğun teşkilatlanma bakımından ne kadar ileri adımlar attığı anlaşılmaktadır. Beğlerbeğilere tahsis edilen has gelirleri aradan geçen 70 - 80 sene zarfında pek fazla değişikliğe uğramamış görülmektedir. Rumeli beğlerbeğiliğini de uhdesinde bulunduran vezir-i azam İbrahim Paşa'nın hasları belirtilmemiş olmakla beraber, Anadolu beğlerbeğinin hassı Ayn-ı Ali Efendi Risâlerinde de öncekinde olduğu gibi, 1.000.000 akçe kaydedilmiştir. Karaman, Rum, Şam eyaletleri beğlerbeğileri hasları da pek farklı değildir. Sadece Diyarbekir Beğlerbeği Hüsrev Bey'in 1530 sıralarında 2.500.000 (yirmi beş kere yüzbin) gibi aşırı gelirine karşılık, bu risalede 1.200.000 olarak yani yarı yarıya bir fark göze çarpmaktadır. Bu büyük farkın arada geçen zaman zarfında Diyarbekir'in iktisaden bir gerileme göstermesinden mi, yoksa ilk defa tahrir edilirken böyle bir yanlışlığa düşülmesinden mi ileri geldiği pek kestirilememektedir. Bu 23 eyalet içinde beğlerbeğisine 600.000 akçe tahsis edilen Kıbrıs en az gelirli bir eyalet, Van ise beğlerbeğisine en çok has tahsis edilen (1.132.209 akçe) eyalet durumundadır. Bu sonuncunun Osmanlı -

İran hududunda çok önemli stratejik karakteri yüzünden en fazla has geliri tahsis edilen bir beğlerbeğilik olduğu düşünülebilir.

Sâliyâne olarak tanımlanan eyaletlerin statüsüne gelince, 1530 sıralarında düzenlenen özet defterde, Mısır eyaleti, liva-i Mısır, Liva-i Muhafaza-i Mısır, Liva-i İskenderiye, liva-i Suyut ve liva-i Cidde olarak kaydedilmiş, Mîrimîrân Süleyman Bey'in (Hadım Süleyman Paşa) 4.000.000 (kırk kere yüz bin) akçe hassı olduğu, Mısır Muhafazasının da Haydar Bey adında (belki Haydar Paşa) biri tarafından, Cidde livasının «ber vech-i emanet Çavuş Ali» tarafından 150.000 akçe ile ve diğerlerinin de buna benzer şekilde tasarruf edildiği belirtilmiştir.

Ayn-ı Ali Efendi Risâlesinde bu türlü eyaletlerde başka başka, kendi özelliklerine göre, statüler de görünmektedir. Mısır'da, mîrî köyler, evkaf, kuşûfiyye ve iltizamât terimleri ile tanımlanan yöreler ve bunların teşkilatları vardır. Kuşûfiyye bölgeleri, kâşif denilen idareci-maliyeci sınıfın, iltizamât bölgeleri, gelir ve vergileri iltizam usulüne bağlanarak mültezimlerin idaresine bırakılmış olmalıdır. Defterdar, mukataacılar ve mukabeleci denilen yöneticilerin de varlığı, belirtilmiş livaların sayısı, zamanla teşkilatlanma imkânına kavuştuğu için artmış, mîrimîrân saliyânesi de 478 kise-i Mısrî olarak kayd olunmuştur. Bu miktarın Süleyman Paşa'ya tahsis edilen 4.000.000 akçenin aşağı yukarı tutarı olduğu düşünülebilir.

Bağdad hakkında sadece sâliyânesi yazılmak suretiyle (1.400.000 akçe) bilgi verilmiş, Yemen eyaletinin zaman zaman imamlar tarafından tağalluben zabt edildiği kayd edilerek, **Moha, Zübeyd, San'a, Ta'az, Kevkeban, Ma'ârib-i Aden** sancakları olduğu söylenmişdir. **Habeş, Basra, Lahsa**, eyaletlerinin mülkiyet üzre tasarruf olundukları, bazan sâliyâne eyalet statüsünde ve iltizam suretiyle yönetildiği, bazan da mütegallibe zabtına geçtiği

görülmektedir. **Cezâyir-i Garb, Trablus-ı Garb, Tunus** saliyâne eyaletleri, **«Garb ocakları»** denilen statüde oldukları için sadece adları belirtilmek suretiyle geçiştirilmişdir.

Ayn-ı Ali Efendi, Risâlesinin ikinci bölümünde, her beğlerbeğiliğin idaresinde bulunan sancakları ve bunların kanunlarını, üçüncü bölümde de her sancağın defter kethüdalıklarının, timar defterdarlıklarının ne kadar ve belirli hasları ve cebelüleri olduğunu göstermiştir. Zamanla vuku bulan değişıklıklerin ise dip notlarda sonradan işaret edilmesinden, daha sonraları haşiye ve not ilâve edilen bir nüshanın basılış sırasında orijinal metin ile birlikte kullanıldığı tahmin olunmaktadır. Ayrıca, Ayn-ı Ali Risâlesinin müellif el yazısı ile olan yazma nüshası iyice tesbit edilmedikçe, yani asıl metin ortaya konulmadıkça, basılmış risale metninde de hangi bilgilerin müellife, hangilerinin sonraki eklemelere ait olduğu konusu tartışılabilir. İlâvelere bir örnek olmak üzere, Diyarbekir eyaletinden bahsedilirken (s. 57) h. 1043 senesine ait bilgilerin metinde bulunmasını zikredebiliriz. Zirâ, h. 1018 de telifi kabul edilen ve Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'ya sunulduğu bilinen bir risalede, XVII. yüzyıl ortalarına ait istatistikî bir bilginin verilmesi mümkün olamazdı. Özetle diyebiliriz ki Ayn-ı Ali Efendi Risâlesinin gerek taşra teşkilatına ait kısmının (**Kavânîn-i Âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân**) gerek merkez teşkilatına ait ve birinci kısmın zeyli sayılabilecek risâlesinin (Risale-i vazîfe hâran ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osmân), bütün yazma nüshalar arasında orijinalini sağlıklı bir şekilde bularak, tenkitli bir baskısının hazırlanmasına ihtiyaç vardır. Bu konuda şimdiye kadar yapılan tezler ve yayınlar kanaatimizce, meseleyi bütüniyle ve metdolu bir şekilde halletmiş sayılamazlar.

Ancak, şurasını da belirtmek gerekir ki, böyle bir

çalışma ve hazırlamaya intizâren, eldeki matbu metin ve bu defa yapılan tıpkıbasımı, yine de, büyük önem taşımakta ve hiç değilse XVII. yüzyılın başına ve hatta ilâveleri ile, bütün yüzyıla ait bilgiler vererek imparatorluğun genel görünüşünü ortaya koymaktadır. Zaten, bu yolda yapılacak çalışmalar, sadece Ayn-ı Ali Efendi Risâlelerinin nüshalarını incelemek ve onları aktarmak ile değil, başında da söylediğimiz gibi, bugün bu konulara ait, çeşitli zamanlarda yapılmış tahrir defterlerinin taranması, tahlil ve terkipleri, verilen rakam ve bilgilerin değerlendirilmesi suretiyle çok daha geniş bir alana dönüştürülmek durumundadır. Şimdi bu genel düşünceleri bir yana bırakarak bu risalenin muhtevasını değerlendirmeye, öteki bazı kaynaklarla karşılaştırmaya, bazı bilgileri ilâve etmeğe devam edelim.

Müellif fetih ve teşekkül sırasıyle birinci olarak ele aldığı Rumeli eyaletini ve sancaklarını bildirirken, yani sancak beğleri hasları ile öteki görevlilerin zeametlerini ve sefere götürecekleri cebelüleri kayd ederken kendi devrinin teşkilâtını yansıtmış olmalıdır. Daha sonraki idarî ve askerî değişiklikler de bir iki notla belirtilmişdir. Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, yukarıda sözünü ettiğimiz özet defterde, sonradan ayrılarak ayrı eyalet haline gelenler ile birlikte, 26 sancak ile yine aynı statüde sayılan üç askerî nitelikteki liva, **Kızılca Musellem, Voynuk, Çingâne** livalarından oluşuyordu. Bu 26 sancaktan Semendre livası sonradan teşkil edilen Budin eyaletine bağlanmış, Bosna müstakil bir eyaletin merkezi olarak Rumeli eyaletinden ayrılmış ve Hersek İzvornik sancakları buraya bağlanmıştır.

Bu listedeki Gelibolu livası ise, Ayn-ı Ali Efendi devrinde yeni bazı şartlar ve ihtiyaçların sevkiyle teşekkül eden Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaletinin merkezi olmuş ve XVI. yüzyılın birinci yarısında Rumeli eyaleti sancakla-

rından olarak görünen Midilli, Rodos ve Ağrıboz livalarını ihtiva etmişti. Kefe Sancağı da başlangıçtan itibaren Rumeli eyaleti bölgelerinden biri iken ve bu özet defterde kayıtlı görünüyorken yine Ayn-ı Ali Efendi devrinde ayrı bir eyalet statüsüne kavuşmuş durumdadır. Buna karşılık bu Risalede 24 livadan oluşan Rumeli eyaletinde yeni bazı sancakların ihdas edildiğini **(Dukakin, Delvine, Kırk Kilise, Bender ve Akkerman)** görüyoruz ki Kırk Kilise sancağının özet defterimizdeki Kızılca Musellem sancağına, Delvine sancağının Karlıeli livasına, Dukakin sancağının da «Liva-i Karadağ» olarak kaydedilen sancağa tekabül ettiğini düşünebiliriz. Öyle anlaşılıyor ki bir sancağın merkezinin bazan kısa aralıklarla değişmesi, adını değiştirmesine aynı yapılan kayitlerde bile raslanmaktadır. Buna örnek olarak Celal-zâde Mustafa Çelebi (Koca Nişancı) nın eseri **«Tabakatü'l-memâlik fi derecâti'l-mesâlik»** adlı eserinde imparatorluk teşkilat ve idarî taksimatı ile ilgili kayıtlarında Üsküp bir sancak olarak gösterilmiş, fakat 1526-8 senelerinde yapılan bir tahrir kaydında (Topkapı Sarayı Arşivi nr. D. 9578) Paşa livasına bağlı bir kasaba olarak belirtilmiştir. Keza, 937 (1531) senesinde yapılan bir tahrir (BA, 167 nolu tahrir defteri) Florina'yı bir kaza halinde bildirdiği halde D. 9578 numaralı belgede ayrı bir liva olarak gösterilmiştir. Halbuki ne D. 10057 numaralı özet defter, ne de Ayn-ı Ali Risalesi Florina'dan bir sancak olarak bahseder. Belki bu türlü farklılıklar gerek Üsküb gerek Florina'nın o sıralarda Padişah hassı olmalarından ileri gelmekte idi. Zira hem «nefs-i Üsküp» hem de «liva-i Florina»nın bu belgelerde havas-ı hümayun oldukları belirtilmiştir. Rumeli eyaletinin Ayn-ı Ali risalesindeki tablosunda sonraki değişiklikler birer not halinde işaret edilmiştir. XVII. yüzyıl ortalarında ve sonlarında yeniden teşekkül eden Silistre ve Mora eyaletleri, sancakları ile birlikte belirtil-

miş, defter kethüdası ve timar defterdarı zeametlerinden başka yürük beğlerinin **Vize, Yanbolu, Tefkur dağı (Tanrı dağı), Ofcabolu, Selanik, Kocacık, Naldöken** ('Tafsilât için bk. T. Gökbilgin, Rumeli'nde Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan', İst. 1957.) zeametleri de yazılmışdır. Bu notlardan biri de Rumeli eyaletinin Sağ kol Sol kol diye ikiye ayrıldığı hakkındadır ve belgede bizzat Ayn-ı Ali Efendi'nin kaydıdır. Gerçekten, XVI. yüzyılın birinci yarısına ait (h. 937) tahrir defteri Rumeli eyaletinin sadece Paşa sancağını sağ ve sol kol olarak bildirmesine karşılık, XVII. yüzyıl ortalarına ait Katib Çelebi'nin kayıtlarında Rumeli eyaleti sağ, sol ve orta kol olarak üçe ayrılmış görülmektedir. Buna göre İstanbul'dan Silistre'ye giderken Vize ve Kırk Kilise sancakları ile Tuna sahilleri, sağ kol, Ege sahilleri ile Selanik ve Mora sol kol, Bosna ve Budin yolu üzerinde bulunan sancaklar da orta kol sayılıyordu. Bu eyaletin Paşa sancağı Sofya ve Manastır olarak, her halde sonradan açıklama luzumu duyularak işaret edilmişdır ki gerçekten kroniklerimizde de bu hususa dair bilgiler mevcuttur. Ancak elimizdeki 1526-8 senelerine ait olduğunu sandığımız defterde (D. 9578) Sofya livası Paşa livasından ayrı müstakil bir liva halinde ve buraya bağlı diğer kasabalarla birlikte yazılmış, Manastır ise Paşa livası kasabalarından Ia'letta'yin biri olarak gösterilmiş, ve Paşa livasının basında has-ı humâyûn niteliği ile Edirne gelmiştir. Bundan anlaşılan her üçünün de Padişah hası olması, Rumeli beğlerbeğiliğine ait merkez ve makamın gerek duyulduğu zamanlarda, bu üç yerden birinde bulunmasıdır. Beğlerbeği haslarının ise bütün eyaletin sancak ve nâhıyelerine yayılmış bulunması tabîi idi. Ayn-ı Ali Efendi Risâ.esi sadece sancakları ve bu sancaklardaki zeamet ve timar sayısını, ne kadar kılıç çıkarabileceğini bildirmekte, sancaklara bağlı kasaba, şehir ve kaleler hakkında bilgi vermemek-

tedir. İmparatorluk teşkilatının bütün ayrıntılarını böyle özet bir risalede toplamak esasen mümkün değildir. Bu türlü bilgileri biz tahrir defterleri ile bahis konusu ettiğimiz özet defterlerde bulabiliriz. Buna bir örnek olarak yine bu belgelerimizden birindeki (D. 9578) Rumeli eyaletindeki şehir ve kasabaların nereye bağlı ve kimin ne miktar tahsisat ile tasarrufunda bulundukları hakkındaki bilgileri gösterebiliriz. Bu eyaletin sancakları en geniş sahaya yayılmakta en çok şehir ve kasabayı ihtiva etmekte idi ki, bu özet defterde 34 şehir ve kasaba ile Paşa livası başda görülmektedir. Bunların belli başlıları **(Selanik, Edirne, Üsküp, Manastır, Serez)** Padişah hasları idi. Eyaletin diğer livalarında da bu nitelikteki şehir ve kasabalar az değildi Bilhassa hemen bütün maden şehirleri de bu statüye tabi idi. Diğer şehir ve sancakların mutasarrıfları arasında ise devrin önemli idarî ve askerî şahsiyetleri, tanınmış devlet adamları vardı. Öte yandan gelirleri herhangi bir vakfa tahsis edilmiş olanlara da rastlanmaktadır (Varna kasabasının Sultan Selim vakfına, Silivri'nin Fatih Sultan Mehmed vakfına, İncüez kasabasının Sultan Bayezid vakfına bağlı bulunması gibi). Bu sancaklardan bir kısmı, muhakkak ki stratejik önemlerinden dolayı teşkil edildikleri için, oldukça küçük bir bölgeyi kapsıyordu. Örnek olarak, İskenderiye (Arnavutluk İskenderiye'si, Işkodra) livasının sadece burası ile İpek ve Potgoriçe'den oluşduğunu, İlbasan livasının Drac kalesi ile İlbasan'dan, Ohri sancağının da Akçahisar'dan teşekkül ettiğini gösterebiliriz. Prezin Karlıeli gibi uzak, sarp dağlık yerlerde bulunan sancaklar da bu türlü idiler. (tafsilat için bk. Tayyib Gökbilgin, «Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları» Belleten sayı 78, Ankara). Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında, Anadolu eyaleti 18 sancaktan oluşuyordu. Ayn-ı Ali devrinde ise 14 san-

cak görünmektedir. Zira, bu arada Cezâyir-i Bahr-i Şefîd eyaleti, Anadolu eyaletinden Biga, Alâiye ve Manavgat, Kocaeli, Rodos livaları katılmak suretiyle teşkil edilmişti. Başka bir değişiklikte Anadolu müsellemleri ile Anadolu piyadelerinin özet defterde birer liva niteliğinde gösterildiği, Ayn-ı Ali Risalesinde ise dört müsellem zeameti **(I. Saruhan, Aydın, Hudavendigar, Menteşe, Biga, Kocaeli, Sultanönü, Karasi; II. Kastamonu, Bolu, Ankara, Kangırı; III. Karahisar-ı Sahib, Hamîd, Kütahya; IV. Teke ve Alaiye)** ile on yaya zeameti kaydedildiği görülmektedir ki bu durum, XVI. asrın sonlarında bu iki askerî sınıfın ehemmiyetlerinin azaldığına bir delil sayılabilir. Kanunî devri başlarında Anadolu müsellemleri beğlerinin tahsîsatları, bu yüzyıl sonunda da aynı kalmakla beraber, yaya beglerinin zeametleri hemen hemen iki katına yükselmişdi. Sancak beglerinin haslarında da, ikisi arasında bazı ufak tefek farklar mevcutdur. Meselâ Teke ili sancak beği İhtiyar Beğ 1530 sıralarında 400.000, Bolu Karasi sancak beği Ayas Paşa damadı Mehmed Beğ 200.000, Bolu sancak beği Kızıl Ahmedlülü Musa Beğ 405.000, Ankara sancak beği Pîrî Paşa oğlu Mehmed Beğ 364.500 akçe has gelire sahib idiler. Aynı sancakların hasları, Ayn-ı Ali Risalesinde sırasiyle 328.000, 200.000 300.222, 264.380 akçe olarak kaydedilmiştir. D. 10057 numaralı belgeden aldığımız bu kayıtlarda göze çarpan bir özellik de, bu livalar arasında zeamet tariki ile tasarruf edilenler (Sultanönü sancak beği Şehsuvaroğlu Kasım) sancaklarından çıkarılıp havas-ı humâyûn sayılanlar (Kurd Aydın Beğ oğlu İbrahim Beğ'in sancak beği olduğu Biga livası), oturak (emekli) tahsisatı olarak verilenler (İsfendiyar oğlu Abdülcelîl Bey'in sancak beği olduğu Rodos livası) bulunmasıdır.

Bu sancak beylerinin ne kadar cebelüyü sefere götürecekleri Ayn-ı Ali Efendi risalesinde gösterilmişdir ki,

toplam 1210 cebelü görünmektedir. En fazla cebelüyü en fazla hassa sahib olanlar çıkarıyorlardı ve bunun nisbeti de Anadolu eyaletine 5000 akçe için bir cebelü idi. Risalenin dördüncü faslında, Müellif, Anadolu eyaletinin kaç kılıç itibar edildiğini, her sancakda ne kadar Timar ve zeamet olduğunu, bütün çıkarabileceği askerî kuvveti belirtmektedir. Buna göre Hudavendigar sancağı en fazla (32 zeamet ve 1005 timar) daha sonra Kütahya (29 zeamet ve 875 timar) ve Aydın (19 zeamet 672 timar) sancakları timarlı sipahiye sahibdiler. O devride bu eyalette hepsi 7166 timar ve 195 zeamet vardı. Ayn-ı Ali Efendi, bütün diğer eyaletlerde olduğu gibi, Anadolu eyaletinde de bu türlü genel bilgilerle yetinmekte, başkaca tafsilata girişmemektedir. Yani sancakların hasları, timar ve zeamet miktarları ile müsellem ve yaya beğlerinin tabi oldukları statüyü belirtmekte her sancağın taksimatına kasaba ve nahiyelerindeki hane sayısına timar ve zeametlerin ne suretle dağıtıldıklarına temas etmemektedir. Biz bu konuya ilişkin bir örnek olarak Karasi sancağının h. 916 tarihindeki genel görünüşüne ve ihtiva ettiği bölgenin hangi nahiye ve kasabalardan nemiktar mükellef nüfusları oiduğuna dair bir tahrir defterine dayanarak. bazı tamamlayıcı bilgiler vermeyi yerinde görmekteyiz. (BA, Maliye defterleri, Nr. 153): Nahiye-i Balı-kesri (hane 1194), nahiye-i Baş-gelenbe (Pazarköy hane 201), nahiye-i Bıgadiç (410 hane), nahiye-i Burma (Ilıca der kaza-i Bıgadiç 315 hane); Çeltükçi, Sadıklar, Karacakaya, Davudlar köyleri buraya bağlıdır), nahiye-i Sındırgı (1176 hane, ayrıca cemaat-ı yürügân-ı Sındırgı) nahiye-i İvrindi (757 hane, ayrıca cemaat-ı yürügân-ı zeamet İvrindi), nahiye-i Giresun (542 nane, Defterdar Mahmud Çelebi hassı, Çomaklu köyü buraya bağlıdır), nahiye-i Edremid (541 hane), nahiye-i Ayazmend (Altınova, 785 hane), nahiye-i Pınar-hisar (Ezine'ye bağlı Pınarbaşı köyü, 534 hane),

nahiye-i Manyas (703 hane), nahiye-i Fırt (Susurluk, 147 hane), nahiye-i Kozak maa Feslekân (Bergama'da 357 hane), nahiye-i Haydar (Balıkesir'e bağlı köy, 153 hane).

Görülüyorki, bu tahrir defterinde sancağın nahiyelere taksimatı ve bu kasabalardaki mükellef hane sayısı, ve bir tanesinin defterdar hassı bulunduğu kaydedilmiş, ayrıca bir kısım yürük cemaatları zeametinden de bahsolunmuşdur. Bu örnek, bize, Ayn-ı Ali Efendi risalesindeki teşkilat ve bir kısım askerî-idarî müesseselerin genel tablosunun daha başka birinci kaynaklarla, tahrir defterleri ve tarihî belgelerle aydınlatılması, açıklanması gereğini hatırlatmaktadır.

Karaman eyaleti, Ayn-ı Ali risalesinde yedi sancak ile hazine defterdarı hassı, kethüda zeameti ve timar defterdarı zeameti olarak kaydedilmiştir ki bu durum XVII. yüzyıl başlarındaki statüyü yansıtmaktadır. Hasları yekununu 2.508.110 akçe ve sancak beğleri cebelüleri toplamını da 511 olarak kaydetmiş, bütün eyalette 1504 timar ve 28 zeamet ile göstermiştir. Bunların içinde, eyalet merkezi Konya sancağı, 312 timar ve 28 zeamet ile başda gelmektedir. Buna karşılık, Kanûnî devri başlarına ait sözünü ettiğimiz özet defterde Karaman eyaleti livalarını, **Konya, Kayseri, İçel, Niğde, Beğşehri, Aksaray, Maraş** ve **Bozok** olmak üzere sekiz sancak halinde görüyoruz. Ayn-ı Ali Risalesine göre fazlalıklar İçel, Maraş ve Bozok sancakları, eksikler ise Akşehir ve Kırşehir sancaklarıdır. Öte yandan başka bir tahrir defterine göre (BA, Tahrir defterleri, nr. 387) Karaman eyaleti yine Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında 15 sancak olarak yazılmıştır. Bunlardan İçel livası hakkında 1584 tarihli İçel livası kanunu şöyle başlamaktadır: **«İçel sancağı kadîmden vilayet-i Karaman'a tabi olup, badehu cezîre-i Kıbrıs fetholunmakla ana ilhâk olunup, yine mâbeynlerinde câri olan kanun vilayet-i Karaman kanunu**

olup, halkın i'tiyad ve ihtiyaçları olan mevâddun lâzım olanı vilayet-i Karaman'ın atik defterinde mukayyed olan kanunnâmeden ihrâc olunup, liva-i mezburun defterine kaydolunmuşdur ki zikr olunur» demek oluyor ki, İçel livası Osmanlı ülkesine dahil olduğundan beri Karaman eyaleti içinde (Silifke, Ermenek, Mut, Gülnar nahiyeleri ile) iken Kıbrıs'ın fethinden sonra Kıbrıs eyaletine bağlanmış fakat adeti ve kanunları, eskisi gibi kalmıştır. Gerçekten Ayn-ı Ali Risalesinde de Kıbrıs eyaleti sancaklarından biri olarak kaydedilmiştir. Akşehir'in, bu bölgede sancak olarak kaydedilmesi, Kanûnî Sultan Süleyman devri tahrirlerinden birinin açıkladığına göre, bir aralık sancaklıktan çıkarılıp Ferruh Şat Bey adında birinin tasarrufuna verilmesinden ileri gelmekte idi. (Karşılaştır; Tayyib Gökgilbin, XVI. asırda Karaman eyaleti ve Larende Vakıflar Dergisi, sayı: VII). Maraş livasının Dulkadirlilerden alınmasından hemen sonra bir süre Karaman eyaletine bağlandığı ve bir aralık bu sancağı (liva-i Maraş ve Elbistan) 500.000 akçelik haslarla Yularkısdı Sinan Paşa'nın oğlu İskender Bey'in yönetiminde daha sonra ayrı bir eyalet teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten, Ayn-ı Ali Risalesi de burayı Zulkadiriye eyaleti olarak beş sancağı ile **(Maraş, Malatya, Ayıntab, Kars-ı Zulkadiriye, Sumeysat)** ayrıca göstermektedir. Bozok livası da, aşağıda bahs edeceğimiz gibi, sonradan Rum eyaletine Kanûnî Sultan Süleyman tahrirlerinde görülen Tarsus sancağı da, İçel livası gibi Kıbrıs eyaletine bağlanmış, Larendesancağı ise, başlangıçta mevcut iken sonradan Konya sancağı mülhakatından sayılmış ve bu sebebie Ayn-ı Ali Risalesinde gösterilmemiştir. Bu eyaletin timar ve zeametleri konusunda bazı özelliklerden söz etmek gerekirse şu noktaları belirtmek mümkündür:

XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında Karaman sipahilerinin çoğunluğu **«kadimden»** timara tasarruf et-

mekte ya da, burada II. Bayezid devrinde uzun müddet valilik yapan Şehzade Şehinşah'ın hizmetinde ulufeye mutasarrıf iken sonradan timara çıkmakta idiler. Bir kısım timarların zeamet olarak tevcih edildiği kayd olunmakta, fakat bunların miktarı çok defa 7000 - 14000 akçe arasında bulunmaktadır. Bu gibilerin bir kısmı o devirde Konya Mirâlemi ve Şehzade Şehinşah'ın adamı olan Hacı Sinan Bey'in oğullarıdır. 922 (1516) tarihinde Mîrâlem, Miralcy eyalet kethüdası gibi görevlilerin dirlikleri gelirleri ne olursa olsun zeamet yerine timar olarck adlandırılmışdır. Tahrirlerde tereddüd hasıl olan dirliklerde **«berât-ı hümayun ibrazı»** ve **«hükm-i şerîf»** gösterilmesi suretiyle mükteseb haklar tescil olunmakta idi. Bazı sipahîlere kendi köyleri, yurtları olduğu sebebi ile timar olarak veriliyor, Sipâhî-zâdelerin de bu türlü hakları saklı tutuluyordu. Bir kısım sipâhî-zâdeler veya kâtib gibi vazifeliler Karaman beğlerbeğiliği yapmış olan Sâdî Paşa, Hemdem Paşa, Hüsrev Paşa gibi Beğlerbeğilerin beratları ile timara çıkmışlardı. 1523 sıralarında bazı sipahilerin dirliklerinde üzerlerine yazılan hasıl gelirlerinden başka, birde **«ber-vech-i iltizam»** üzerlerine aldıkları gelir miktarı yazılmıştı ki, bu sipahilerin aynı zamanda, bir türlü mültezim durumuna girdikleri görülüyordu. Ayn-ı Ali Risalesinde yedi sancakdan oluşduğunu gördüğümüz Rum eyaleti **(Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik, Arapkir)** teşkilinden itibaren yani XV ve XVI. yüzyıllar boyunca önemli idârî ve askerî değişikliklere uğramışdı, şöyle di:

II. Murad devrinin sonlarına doğru eyalet-i Rûm **«Rûmiye-i Suğra»**, artık bu sırada iyice imparatorluğa bağlanan Canik ve Çorum bölgelerini de içine almak suretiyle genişlemiş daha sonra da Kara Hisar-ı Şarkî yöresi eklenmişdi. XVI. yüzyıl başlarına ait bir kısım tahrir defterleri Rum eyaletini, Çorum ve Bozok sancakları dı-

şında, beş livada oluşmuş göstermekte (**Sivas, Tokat, Niksar, Sonisa, Amasya, Canik, Kara Hisar, Hasan Diraz «Şarkî Kara Hisar»**) ve bu bölgeyi **«Vilâyet-i Rum-ı Kadîm»** diye adlandırmaktadır. O zaman bu beş sancakda 2 kazâ yani kadılık bölgesi bulunuyordu. Sonra doğuda İran mıntıkasındaki devletler ve Memlûkler ile yapılan savaşlar neticesinde elde edilen yerler ki Fatih Sultan Mehmed zamanında feth edildiği halde, o vakta kadar adeta müstakbel bir sancak hüviyetinde bulunan Trabzon livasının da ilavesiyle 10 - 11 sancakdan oluşan geniş bir eyalet halini almış ve bu sonradan eklenen sancakların hepsi birden **«Vilayet-i Rum-ı Hâdis»** diye adlandırılmışdı. Bunlar sekiz kadılık halinde Kemah sancağı, üç kazadan ibaret Bayburt, yine üç kadılık bölgesi Gerger ve Kahta, Malatya ve iki kadılık bölgesi Divriği ve Larende livaları idiler.

Çorum ve Bozok livalarının bir kısım tahrirlerde ne «kadîm» ne de «Hâdis» Rum eyaletinde gösterilmemesi, bu bölgelerin yazılması sırasında yürürlükdeki bir uygulama yüzünden olsa gerektir. Yoksa diğer başka belgelerde ve defterlerde bu ikisi ve bilhassa Çorum sancağı daima Rum eyaletine dahil görünmüşdür. Nitekim D. 10057 özet defterinde Çorum sancağı, Sinan Beğ adında bir sancak beğinin yönetiminde Rum eyaleti içinde kaydedilmiştir. Burada belirtilen bu 11 livanın XVI. yüzyıl ortalarına kadar bir bütün idarî ünite olarak devam ettiği sonradan, Trabzon ve Malatya gibi birbirinden çok uzak yerlerin aynı eyalete bağlanmasının pratikde doğurduğu güçlükler yüzünden, başka türlü bir idarî taksimata gidildiği anlaşılmaktadır. Malatya, Kahta bölgesi yeniden kurulan Dulkadir eyaleti livalarından olması, Şarkî Hisar, Kemah, Bayburd yine sonradan Erzurum eyaletine bağlanmış ve XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Trabzon livası da Batum ve Gönye sancakları ile birlik-

te ayrı eyalet haline gelmişdir. Ayn-ı Ali Risalesinde de bu türlü taksimatı görüyoruz. Bu konuda ilginç bir örneği daha belirtmek isteriz. Şöyle ki: 967 (1559) tarihinde Malatya ve Bozok sancaklarının Rum beğlerbeğiliğine bağlı iken bu sırada vuku bulan bir hizmet yani bir sefer sebebiyle Dulkadir eyaletine bağlandığını (Mühimme Defterinin ifâdesi ile **«Senün üzerine eşmek emrolunmuşdur»,** fakat bu iş bittikten sonra tekrar Rum beğlerbeğiliğine iade edildiğini Dulkadır beğlerbeğine gönderilen emirde görüyoruz. Rum eyaleti sancaklarının, Ayn-ı Ali Efendi Risalesinde Yedi sancak hassı ve kethüda, Timar defterdarı zeametleri olarak toplam 2.659.420 akçe gelirleri kaydedilmiş ve 3130 kılıç olduğu, toplam 109 zeamet ile 3021 timar bulunduğu belirtilmişdir. Bu eyaletden söz edilmişken, daha eski tahrir defterlerine dayanarak daha bazı bilgileri ilave edebiliriz. Yavuz Sultan Selim zamanında ve Kanûni Sultan Süleyman devri başlarında Rum eyaletinin genel görünüşü ve varlığı ve görevlileri şöyledir: 43 kaza, 46 kale (42 tanesi timarlı, 4 tanesi ulufeli), bir beğlerbeği 9 (bazen 11) sancak beği, 37 şehir ve kasaba 6447 köy, 3759 mezraa, 256 çiftlik 154 cemaat (göçebe), 109 kıta zemin, 9 memleha, 1 fîrûze madeni (Ispir'de), 447 kışlak ve yaylak, 10 imaret, 93 cami, 216 mescid, 79 hamam, 1 ılıca (Havza'da), 35 medrese, 14 bıka', 257 hangâh ve zaviye, 1 kalenderhane, 3 bedesten, 13 muallimhane, 17 kervansaray, 1129 dükkân, 12 boyahane, 1 bozahane, 158 kıta bağ ve bahçe, 86 değirmen, 43 kadı, 5 miralay, 86 zaîm, 3810 timarlı sipahî, 46 dizdar, 40 kethüda, 2335 kale muhafızı (1021 timarlı, 114 ulufeli), 7 topçu, 1 kapudan, 2 azeb ağası, 1008 azeb neferi, 215503 nefer-i mükellef (bir kısmı avârız rüsumundan muaf) tesbit edilmişdi.

Rum eyaletinin toprak hukuku ve tasarrufu meselesi de üzerinde durulacak bir konudur. Ayn-ı Ali Efendi Ri-

salesinin altıncı faslında, **«zeâmet ve timar tevcihlerinde olan kanun-ı mukarreri bildürür»** dediği kısımda bu konuya kısaca temas etmiş, **«vilayet-i Rum'da vâki olan benevbet timarlar selâtın-i mâziyeden bâzı sipahilere temlik olunmakla mülk-i mevrusu gibi varislerine intikal eder. haricden kimseye verilmez, birisi vefat eylese kaç nefer oğulları kalursa beğlerbeği oğullarına verüp, sefer-i hümayun vâkı oldukda sâir şerikleriyle binefsihi sefere giderler.»** diye izahat vermiştir (s. 74). Bu konu, bu eyaletde malikâne ve dîvânî adı ile iki türlü tasarruf şeklinin mevcudiyeti ile ilgilidir. Rum eyaletindeki bu türlü tasarruf şeklini açıkca ortaya koyan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu eyaleti tahrir etmiş olan Trabzon sancak beği Ömer Beğ idi. Onun bir tahrir defterinin başına geçirdiği bu açıklamaya göre bu eyalette malikane ve divânî şeklinde tasarruf edilen toprakların rakabelerinin bazı ayana —bu suretle bu eyaletde bir türlü toprak aristokrasisi oluşmuş oluyordu ve bu gibileri XVII. yüzyıl başlarında da mevcut görünüyorlardı— temlik edilmiş olduğu ancak Rumeli eyaletinde bazı vezirler ve ümeraya temlik edildiği gibi, bütün hukuku, rüsumu ve vecibeleri ile verilmiş olmadığı için, harâcî ve öşrî topraklarda yürürlükte bulunan usulün yani, bu araziden de harâç ve rüsum alınmasının uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu gibi mülk sahibleri topraklarını kendileri işlemeyip, toprağın üzerinde yaşayan reayaya kiralamış durumda olduklarından reaya bu türlü mülk toprakların her çeşit rüsum ve haracını **(harac-ı muvazzaf, harac-ı mukaseme)** devlete yani onun temsilcisi olan zaime ve sipahiye verdikten başka ayrıca bir hisse de toprak kirası **(«icâr-ı arz» öşr-i malikane»)** olarak mâlikane sahibine vermekte idi. Bu devirdeki uygulamaya göre, bir köyün divânî hissesi tamamen veya kısmen bir timar, bir veya birkaç kişinin tasarrufuna bırakıldığı gibi, malikane hisseleri de türlü

şekillerde bölünmekte bir şahsın malikâne mülkü bir tesisin vakfı veya doğrudan doğruya evladlık vakfı olabilmekteydi.

Erzurum'un XVI. yüzyıl içinde bir eyalet halinde teşkil edildiği kesin ise de, Osmanlı devletine geçtikden sonra bir süre için beğlerbeğilik olduğu söylenemez. Çünki Kanûnî devrinin başındaki belgede (D. 10057) eyaletler listesinde adı geçmediği gibi, başka bir eyaletin livası olarak da kayıtlı değildir. Ancak 1540 tarihli kanunnameden anlaşıldığına göre bu sıralarda eyalet statüsüne kavuşduğu düşünülebilir. Ayn-ı Ali Risalesinde bu eyalet 12 liva **(Erzurum, Karahisar-ı Şarkî, Kığı, Hınıs, Pasin-i Ulyâ, Malazgird, Tekman, Kızucan, İsper, Tortum, Namrvan (Narman), Mecankerd, «Pasin-i süflâ»)** halindedir. Beğlerbeğinin hassı, imparatorluk eyaletleri içinde en yükseklerinden (1.214.600 akçe) görünmektedir. 1540 tarihli Erzurum kanunnâmesinde bu gelirin beğlerbeği tarafından kendi adamlarını göndererek, ekrad mukataasından, ayrıca arusane, ağnam ve bad-ı hava resimlerinden toplamak suretiyle tahsil edildiği bildirilmektedir. Bütün beğlerbeğilik bölgesi 120 zeamet ve 5159 timara bölünmüşdü ve bunların hepsi cebelüleriyle 7800 kişilik bir suvari kuvveti çıkarabiliyordu. Bu rakamlar Erzurum'un o tarihde timarlı suvari kuvveti bakımından, imparatorluk dahilinde üçüncü eyalet olduğunu göstermektedir. Erzurum eyaletinde **«nöbetlü timar»** denilen bir kısım timarlar bir özellik taşımakta idiler. Bunlarda timar, sefere nöbetle giden üç dört kişi tarafından müştereken tasarruf olunuyordu. Ulufeli yeniçerilerden başka, kale muhafazasında bulunan askerlerin çoğuna da timar verilmişdi. Eyaletin diğer görevlileri diğerlerinde olduğu gibi bir hazine defterdarı (hassı 142.985 akçe) bir defter kethüdası (Zeameti 60.000 akçe) ve ulufesi 500 akçe olan kadı idi. XVII. yüzyıl ortasında Erzurum eya-

letine bağlı sancakların sayıları artmış, fakat muhtelif tahrir kayıtlarında değişik şekilde gösterilmiştir. Meselâ Bayburd Kala-i Bâyezid, Küy, Soğmanî livaları (1630 sıralarında bu sonuncu yoktur. (Karşılaştır: Şerafeddin Turan, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı, Atatürk Ünv. 1961 yıllığı, ayrı basım) bu eyalet içine alınmışdır. Hatta daha muahhar bazı kayıtlar, Çemişgezek, Pertek, Oltu, Ardanuç, Ardahan livalarını da ihtiva etmektedir ki bunların Çıldır, Kars, eyaletleri sancaklarından olduğunu yine Ayn-ı Ali Risalesinde belirtilmektedir.

Diyarbekir eyaletinin teşkilatına gelince, ilk defa Yavuz Sultan Selim devrinde kurulduğu bilinen bu eyalet, öyle görünüyor ki, ilk zamanlarda Ak Koyunlu devrindeki idarî, askerî teşkilatı muhafaza etmişti, yanı, Musul ve Urfa'yı da içine alan geniş bir bölge idi. Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında ve İbrahim Paşa'nın Vezir-i azamlığı sırasında Diyarbekir eyaletinin teşkilatı şöyle görünüyordu : (D. 10057) Liva-i Âmid (Mîrimîran Hüsrev Beğ, hasıl: 2.500.000 akçe, liva-i Harput (Gazi Kıran Yusuf Beğ, hasıl: 400.000, liva-i Arabkir (Elvend Beğ, hasıl: 200.000, sonradan Rum eyaleti livalarından olmuştur), liva-i Ruha (Urfa Mustafa Beğ veled-i İstamat hasıl: 200.000), liva-i Kiğı (sonradan Erzurum, Mustafa Beğ, hasıl: 205.000), liva-i Ergani (Mehmed Beğ veled-i Şükrullah, hasıl: 268.000), liva-i Musul (sonradan eyalet, İskender Beğ veled-i Aranid, hasıl: 338.000), liva-i Ane ve Hit (Abdurrahman Beğ, veled-i Öksüz Hacı Beğ, 225.000), liva-i Bire (sonradan sancaklıktan çıkarılmış, has olmuştur, 130.000), liva-i Aşair-i Ulus (sonradan has olmuş, sancaklıktan çıkarılmıştır).

Diyarbekir eyaleti, başlangıçtan itibaren, özelliği olan ve idarî teşkilatı çeşitli statüler gösteren bir beğlerbeğilik idi. İlk tahrirlerinden biri olan bu özet defterde, yuka-

rıdaki livalardan ikisi sancaklıktan çıkarılarak has haline getirildiği halde, sonra Kürdistan ümerâsı ayrıca yazılmışdır ki bunları sonradan Diyarbekir eyaleti bünyesinde görüyoruz. Bunlardan ilk yedi tanesi özel bir şekilde ve her biri eyalet olarak belirtilmiş ve şöyle sıralanmışdır: Eyalet-i Cizre (Mîr Bedir Bahtî) Eyalet-i Bitlis (sonradan Van eyaletine bağlandı, Şeref Beğ), Eyalet-i Hasan Keyf (kalesini Diyarbekir Beğlerbeği zabt edip, 600.000 akçe ile, Melik Halil oğlu Süleyman Beğ sancak tasarruf ediyordu), Eyalet-i Sûran (Mîr Seyyid), Eyalet-i ? (adı yazılmamış, Mîr Zâhid veled-i İzzeddin Şir), eyalet-i İmadiye (sonradan Bağdad eyaletinde mülkiyet statüsü ile Mîr Hasan), Eyalet-i Çemişgezek, (Mîr Hasan Beğ) bu yedi Kürd beyi Kürdistan'ın büyük beğleri **(Ümerâ-yı izam)** idiler, bunlara yazılan hükm-i şeriflerin sonunda **«alâmet-i şerife itimad edesiz»** diye yazılmazdı. Kendilerine de siz diye hitab edilmek usulüne riayet olunmuştur. Bu kayd defterde böylece geçmektedir. Bu yedi Kürd beyinden başka daha 11 Kürd beği zikredilmektedir. Bunların itibar ve derecelerinin daha aşağı olduğu bu sebeble de kendilerine hükm-i hümayunların diğer sancak beğleri gibi yazıldığı belirtilmektedir. Bunların yönetim bölgeleri de yine eyalet diye adlandırılmaktadır :

Eyalet-i Hîzan (Davud Beğ Hizrânî), eyalet-i Sason (Mahmud Beğ Sasonî), eyalet-i Palu (Cemşîd Beğ), eyalet-i Çapakçur (Sultan Ahmed Beğ), eyalet-i Eğil (Murad Beğ), eyalet-i Sencar (Seyyid Ahmed Beğ), eyalet-i Atak (Ahmed Beğ Atakî), eyalet-i Çermik (Şâh Ali Beğ), eyalet-i Hizo (Mîr Mehmed Beğ), eyalet-i Zırrık (Şâh Kulı Beğ veled-i Mehmed Beğ Zırrîkı), liva-i Siverek (Şefkat Beğ).

Diyarbekir ve Kürdistan'daki bu üç türlü statünün Ayn-ı Ali Risalesinde, az çok değişik bir şekil aldığı görülmektedir. Buna göre, Diyarbekir eyaleti 12 Osmanlı

sancağı **(Amid, Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Çemişgezek, Siirt, Meyyâfarikin, Akça Kale, Sencar ve Harbur)**, 8 Ekrad Beği sancağı **(Sayman, Kulb, Mihrânî, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik)** ve 5 hükümet denilen bölgeden **(Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hizo)** oluşuyordu. Zamanla bazılarının statü değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Ayn-ı Ali Efendi, Ekrad sancakları ile hükümet denilen bu bölgelerin yönetim farkını ve niteliklerini açıklamaktadır. Önceki belgeden daha ayrıntılı bir şekilde durumlarını şöyle belirtmektedir (s. 29, 30): Ekrad sancağı feth edildikleri zaman sancak tarikıyle verilmiş, sancak itibar ediimiş olmakla beraber yurtluk ve ocaklık addedilip, azil ve nasb edilmezler, öldükleri zaman Diyarbekir beğlerbeğinin arzı ile oğullarına verilir, başkasına verilmezdi. Ancak sancaklar çeşitli gelirleri deftere geçirilir, zeametleri vardır. Seferlerde zaimleri ve timar erbabı alay beğisi ve sancak beği ile diğer sancaklar gibi beğlerbeği kumandasında hareket eder, sefer hızmetini görürler, hizmete gelmezler ise o sancak oğluna ve akrabasına verilir. Hükümetler ise yazılmamıştır. Yani deftere geçirilmemiştir. İçlerinde zeamet ve timar yoktur. Mülkiyet üzre tasarruf ederler, **«mefrûzul kalem ve maktuu'l-kıdem»** niteliğini haizdirler ve çeşitli gelirleri kendilerine aitdir. Görülüyor ki, 50 - 60 sene zarfında Diyarbekir eyaleti bir takım değişikliklere uğramış, bölgeler eyalet yerine Ekrad sancağı ve hükümet olarak tanımlanmış bazı yerlerin statüsü değişmiş, Ekrad sancağı iken hükümet veya hükümet iken Ekrad sancağı olmuştur. Diyarbekir eyaletinde artık Urfa ve Musul yoktur. Bu eyalet XVII. yüzyıl ortasında ise yine bazı yönetim değişikliklerine uğramış, 21 sancak ve 6 hükümet tahrir olunmuştur. Bunlardan dokuz sancak **«tabi-i Ekrad»** gösterilmiş, 6 hükümetden başka 9 sancak ocaklık olarak, iki sancak (Siverek, Ergani eyalet beğlerbeğisi

Murtaza Paşa'ya, bir sancak (Çemişgezek) İbrahim Paşa adında birisine arpalık olarak verilmiştir. Nusaybin livası ise, bu tarihde Mardin voyvodası Yakub Paşa adında birisine voyvodalık tarikıyle verilmişdi ki bu hal oldukça az görülen bir statüdür. (Krş., Şerafeddin Turan, adı geçen makale, s. 217) v.d.) Bu çeşitli özellikleri dolayısiyle Diyarbekir eyaletinin muhtelif bölgeleri için (Amid, Ergani, Çermik, Siverek, Çemişgezek...) ayrı ayrı kanunnâmeler vardır. Birbirlerine çok benzeyen bu kanunnâmeler arasında özellikle dikkate değer birisi, daha önce bu bölgede güçlü bir devlet kurmuş olan Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in (Hasan Padişah) zamanına ait kanunları yansıtan bir kanunnâme özellikle çok önemlidir. Osmanlı devletinin bir kısım Anadolu beyliklerinde uygulanan bu kanunları aynen muhafaza ederek, mahallî örf ve nizamları, yürürlükte tuttukları malumdur. Bu cümleden olarak, «Hasan Padişah» kanunları da bu suretle Osmanlı devletinin teşkilat ve kanunlarına, eski Türk devletleri örf ve nizamlarından bir takım unsurlar getirmiş oluyordu. (Tafsilat için bk. Başbakanlık Arşivi, 840 numaralı defterde 924 (1518) tarihli «defter-i yasaha-i vilayet-i Diyarbekir».)

Risalenin beşinci faslını, Ayn-ı Ali Efendi, zeamet ve timar deyimlerinin açıklanmasına ve bu konudaki uygulamalara ayırmıştır. Zeamet ve timar olarak tahsil edilen yerlerin, şerî ve örfi rusûmuna o devrin deyimi ile **«hasıl olan mahsulatına» «mal-i mukabele»** denildiği bunun da düşman ile savaşmak karşılığında olduğu için böyle anlatıldığı bildirilmekte, kılıç zeamet ile icmallü zeamet terimlerinin aynı anlama geldiği il yazıcısının icmal defterinde bir kimsenin üzerine 20.000 akçe zeamet kaydedildiği vakit buna **«icmallü kılıç zeamet»** denildiği belirtilmektedir. Zeametlerde olduğu gibi timarlarda da **«hisse»** tabir edilen neviler bulunduğunu tezkireli ve tez-

kiresiz timarların beğlerbeği ya da devlet merkezince verildiğine göre iki çeşit olduğu, Rumeli Budun ve Bosna ve Temaşvar beğlerbeğilerinde tezkireli timarların 6000 akçe, Anadolu beğlerbeğisinde tezkireli timarların 5000, kılıç timarın 3000, geri kalanın da hisse itibar edildiğini açıkladıktan sonra öteki eyaletlerdeki kanun ve uygulamaları da anlatmakta, eyaletteki sipâhi-zâdelere ne kadar timar verilebileceğini de bildirmektedir. Bir kılıç timarın zayi olmaması için kendisi Defter-i Hakani emini olduğu sırada ne kadar dikkatli davrandığını, kılıçlık olarak berat idilen kısmın rûznâmçe defterinde bulunmasının önemli olduğunu aksi takdirde hisse olarak berat idileceğini de açıklamalarına eklemekde ve bu konuda şöyle bir örnek vermektedir :

Bir timarı vilayet muharriri icmâl defterinde tezkiresiz kaydetmiş ve bu timar Rumeli eyaletinde olduğuna göre 5999 akçe olsa, bu timarın mahlûl olması halinde iki kişiye verildiği düşünülse bunun 3000 akçesi müstakillen birine kılıç olarak verilecek, geri kalanı hisse diye bir başkasının timarına eklenebilecektir. Birde **«an zaamet»** terimini açıklamakta, tahrir esnasında bir timara mutasarrıf olan kimsenin başka bir sancakda da ayrı bir timarı bulunsa, berikinin **«an zaamet»** diye yazılacağını ve bu deyimin de hisseden ibaret sayılacağını belirtmektedir. Bütün bu bilgiler üç türlü kaynak defterde bulunuyordu. İcmâl defteri, bir bölgenin yazılışı sırasında hass-ı hümayun, vüzerâ ve ümerâ hasları, arpalıklar, zeamet ve timarlar olarak her köyün kimin üzerine kaydedildiğini bildiren defterdir. Mufassal defter, her Köyün reaysını, öşr ve resimlerini, çeşitli gelirleri ihtiva eden defterdir. Rûznâmçe defteri ise her gün verilen timarların beratlarının kaydedildiği defterdir.

Risâlenin altıncı faslı, zeamet ve timar tevcihlerinde

mukarrer olan kanun ve usullerden bahsetmektedir. Zeametin alay beyleri çeri başıları gibi tabl ve alem sahiblerine verildiğini bunların timarlı sipâhinin olduğu gibi dirliklerinin bulunduğu yerde oturmalarının ancak bir tarafa hizmet için gerekirse sancağı beği ile, beğlerbeğisine varup, görevlerini yapmalarının kanun olduğunu belirten müellif mahlûl timarların kimlere, ne suretle verildiğini, mazul sipâhinin azl müddeti iki seneyi doldurmadıkça ona mahlûlden timar verilmiyeceğini ve bunun gerekçelerini açıklamışdır. Yürürlükte olan diğer bir kanunda «Hayatta olan zuamâ erbab-ı itamrun oğullarına dirlik verilmek yoktur» babası ölürse şehid olduğuna veya kendi evinde vefat ettiğine göre babasının dirliği nisbetinde alabilmektedir. Reayanın ata binmesi kılıç kuşanması yasaktır. Ancak cesur ve şecaat sahibi garib yiğitlerden sancak beğlerine ve beğlerbeğlerine hizmetkâr olup. hudud boylarında yararlığı görülenlerin bu ümerânın yoldaşlığını arz etmesi ve deftere geçirilmesi suretiyle serhad ulufesinden timara çıkmaları mümkün olabilmektedir.

İbtidadan timara emr, **«İbtida beratı», «Asitane-i saadetden»** verilebilmekte, bu gibilere beğlerbeğisi timar için sadece berat yerine tezkire vermektedir. Sonradan bu tezkire merkezi makamlar tarafından berâta çevrilmektedir. Beğlerbeğileri ve sancak beğilerinin ölümleri halinde, adamlarına mertebelerine göre timar verilmekte kanun idi. Bunların sayıları ve «düşenden timara emir verilmesi» de tesbit edilmişti. Bunları belirtirken, Ayn-ı Ali Efendi bu kanun ve usullere kendi zamanında nasıl riayet edilmediğini de ilave etmekte ve şöyle demektedir: **«Sabıkta haricden kimesne timara dahil etmek emr-i muhal olup, kapıkulu olmak hod hatıra gelür mana olmamağla bu kanunlar def olunmuştur. Şimdiki halde ayan ve eşrafın değil edna kimesnelerin hizmetkarları kapı-**

kulu olup, ibtida emrine itibar kalmamıştır. Ol ecilden bu kanunlar feramuş olunup icra olunmaktan kaldı».

Ayn-ı Ali Efendi'nin kendi zamanına ait bu kanun ve uygulama, Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında (h. 937) Rumeli Beğlerbeği Behram Paşa'ya hitaben yazılan ve **«Suret-i Kanun-nâme-i Padişahî»** olarak, kanunnâme mecmualarına geçirilen bir fermanda tamamen başka bir anlamda dile getirilmiş Rumeli eyaletinde ve diğer yerlerde o zamana kadar timar ve zeamet tasarruf eden bazı subaşı ve sipahilerin aslında raiyet ve raiyet-oğulları oldukları halde sonradan timara çıkmış olanlara ecnebi denildiğini ve böyle bir bahane ile şikayet edilerek kendilerine verilen timar ve beratlarının ellerinden alındığını, halbuki, bu fermanda yazılan ifade ile **«Memalik-i mahrusede vaki olan eğer sipahilerdür ve eğer reayadır cümlesi kullarımdır, kendü memleketim ve vilayetim halkı nice ecnebi olur»** gerekçesiyle bundan sonra **«Benim memleketimde kimesneye ecnebi itlak olmayup, kulliyyen ecnebi ismi memleketimden götürülüp, asla ve kata bir ferd bir ferde ecnebisin diyü mutearız olmaya, ol husus sorulmaya ve bilcümle Südde-i saadet bahşımdan varid olan defterlerde verilen timarlar raiyyet olsun veya raiyyet oğluna olsun, cümlesin mukarrar tutup buyurdumki...»** denilmiştir. Yani hiç kimseye ecnebisin, reâya sınıfından olduğun halde kanuna aykırı olarak sâhib-i arz sınıfına geçmişsin diyerek incitmiyecekdir ve berat ile verilen timar elinden alınmayacaktır. Bu uygulamanın Padişahın bir atıfeti olduğu da bu fermanda belirtilmektedir. Öyle görünüyor ki bundan sonraki devirlerde, bu tatbikatın kötüye kullanılması göze çarpmış ve artık XVII. yüzyıl başlarında **«Haricden kimesneye timara duhul etmek emr-i muhal»** sayılmıştır.

Ayn-ı Ali Efendi'nin, yine bu münasebetle temas ettiği ve babaları ölen ve tekaüd olan sipahî-zâdelere ti-

mar verilmesi konusunda da Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 943'de Rumeli Beğlerbeğisi Lutfi Paşa'ya gönderilen bir ferman vardır. Ve bunda bu gibi sipahilerin oğulları timar istemeğe geldiklerinde kendilerine artık «baban hayattadır veya çoktan vefat etmişdir» denilmeyerek, sahih sipahi-zâdelikleri sabit olunca timarlar tevcih edilmesi emr olunmakta idi. Bu da Padişahın bir atıfeti ve bir hakkı tanıması sonucu şeklindedir.

Ayn-ı Ali, Risalesinin yedinci faslını tamamen zeamet ve timar rejiminde görülen bozuklukların düzeltilmesi konusuna tahsis etmiştir. Bilindiği gibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle III. Murad devrindeki İran savaşlarından sonra timar ve zeamet rejiminde geniş ölçüde düzensizlikler ve kötü uygulamalar başlamış ve, XVII. yüzyılda yaşayan ıslahatçılar bu konuyu ele alarak, nizamın yeniden kurulması için çareler düşünmüşlerdi. I. Ahmed devrinde Ayn-i Ali Efendi'den başka, müellifini bilmediğimiz **«Kitab-ı müstetâb»** adlı eser, IV. Murad devrinde Koçu Bey ve daha sonra Katib Çelebi bu türlü ıslahatcılar sayılabilirler. Bozukluğun, rahatsızlığın ve huzursuzluğun temeline inerek, çeşitli yönleri ile tahlil etmişler ve düzeltilmesi konusunda bir takım düşünce ve tavsiyelerini belirtmişlerdir.

Ayn-ı Ali Efendi, zuamâ ve erbab-ı timarın karışıklığına iki sebeb göstermektedir. Birincisi bu dirlik sahiblerinin sancağı askeri ile bir hizmet ile sefere memur olmayıp başka bir yere ve işe gönderilmesidir. İkincisi ise seferlerin yoklamaları mahfûz ve mazbut olmayıp, uygulanmadığıdır. Ordunun kıymet-i harbiyesini azaltan bu faktör çok önemli idi. Timarlı Sipahi sancağı askeriyle padişaha hizmet eylese ordu mükemmel olacak, seferlerde kılıç ziyade olacaktı. Yoklamaların mazbut olmaması ile herhangi bir timarın sipahisi kimdir, belli değildi; bir çok timarlar ihtilaflı olduğu için sefer ve hiz-

met yerlerinde on timara bir adam görünmez, fakat mahsul alındığı sırada bir timara on adam hak iddia ederdi. Bu münasebetle müellif kendisinin defter emini olduktan sonra bu hususa ehemmiyet verdiğini ve gerek zuamâ ve erbâb-ı timarın gerek çavuş müteferrika yoklamalarının mükemmel tutulup, defterhanede ciltli olarak muhafaza edildiğini bildirmektedir.

Ayn-ı Ali Efendi, Risalesi'nin hatime bölümünde de bu türlü yapıcı ve düzeltici hizmetlerini belirtmekte ve şöyle sürdürmektedir. Defter-i Hakanî emaneti hizmetine memur olduğu zaman defterhâne işlerini çok karışık ve bozuk bir halde bulduğunu, zira mahlûlden bir mazule timar verilse onun bu timarı ele geçirmesinin mümkün olmadığını, bir timarın birkaç kimsenin beratında kayıtlı göründüğünü ve diğer yanlış uygulamaları anlattıkdan sonra kendi yaptıklarını izah ederek, artık **«eyyam-ı devlet-i Padişahide şimdi bir timar ki mahlulden bir mazûle inayet olunur, ana müyesser olup, zaman-ı sabıkta olduğu üzere, erbâb-ı hileye meydan verilmez, nizâ vaki olsa dahi yoklamağa müracaat olunup, nemen kat-ı nizâ olunur»** demektedir. Kendisinden sonra da bu yoklamaların mazbut ve muntazam olması dileğinde bulunursa da bu işlerin zaman zaman bozulduğunu ve düzeltme çareleri arandığını, yukarıda saydığımız ıslahatcıların eserlerinde buluyoruz.

Ayn-ı Ali Efendi bu risâleyi yazıp Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'ya takdim ettikten sonra bu bilgilere yeni bazı bilgilerin ilave edilmesi gerektiğini düşünen Sadrazam bu defa müellifimize **«Atebe-i aliye-i Padişahide her vazife ve üç ayda bir mevacib alan havas ve avam ne miktardır, neferatın yevmiye, muşâhere ve senevîyeleri ne denlü olur bir yere derc olunup, ol babda inşa ve ihtirâ harc olunmayup fehme asan olan tâbir ile ala vechi'l-icmâl tahrir olunmak babında»** emr etmiştir. Böyle-

ce, Ayn-ı Ali Efendi, bu defa başka bir risâle **(Risâle-i vazife hârân ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osman)** hazırlamışdır. Yani Murad Paşa, devlet hazinesinden ulufe alan ve kapıkulu denilen neferlerin, saraylarda görevli bulunanların sayılarını ve bunların günlük, aylık ve senelik aldıkları meblağı anlaşılır bir şekilde, özet olarak bir risalede görmek istemiş ve bunu görev olarak eski Defter-i Hakanî emini Ayn-ı Ali Efendi'ye vermiştir. Müellifimiz bunu da dört mertebe ve bir hatime üzre yazıp, birinci bölümde Kapıkulu efradından piyade ve süvarî askerin sayısını ve ulufeleri miktarını, ikinci bölümde donanma ile deniz seferlerini yapan, reis, azeb ve tersane halkını, mevaciblerini, üçüncü bölümde Saray-ı hümayunda hizmet görenlerin mevaciblerini, dördüncü bölümde de Ağa, katibler, müşahere-hârân ve harem-i hümayundaki gılman mevaciblerini belirtmiştir.

Birinci mertebede Yeniçeri Ocağında bulunan ve merkez ordusunun çekirdeğini teşkil eden Yeniçerileri, zabitleri, zağarcılar, solaklar ve diğerleri ile birlikte 37627 nefer olarak kaydetmiştir. Bu rakam yine aynı devirlere ait **«Kitab-ı Müstetâb»** müellifinin verdiği bilgiye uymaktadır. Yeniçeri ocağı eskiden 8000 iken, Kanunî Sultan Süleyman devrinde 12000 olmuş ve kendi zamanında ise 40.000'e yakın bir rakama yükselmişti. Bunun başlıca sebebini ocağa ecnebi karışması, yani eski asli hüviyetini kaybederek yozlaşmış olmasına bağlamaktadır. XVII. yüzyıl ıslahatcıları, Koçi Beğ, Katib Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi, hepsi de bu konuya temas etmekte ve hemen hemen aynı teşhisi koymaktadırlar. Kitab-ı Müstetâb müellifi, **«Kezalik sair ocakların neferi bir iken üç olmuştur, fe-emmâ gerçi evveiki zamanın askeri az idi lâkin öz idi»** demektedir. Ayn-ı Ali Efendi, bunların üç aylık mevaciblerini 25.167.759, sene-i kamile yekununu 100.770.236 akçe hesablamış, ayrıca adet-i nân-hârân

sayısını da 1655 göstermiştir. Bu münasebetle bir yazma yeniçeri kanunnâmesini, yeniçeri ocağını ve acemi oğlanı müessesesini anlatan bir kaynak eseri bahis konusu etmek istiyoruz. Bu kanunnâmeyi tertib eden bizzat yeniçeri olup, Sultan I. Ahmed devrinde yaşamıştır. Dedelerinin Fatih Sultan Mehmed zamanından beri yeniçeri ocağı hizmetinde ve savaşlarda can ve baş veren gaziler olduğunu kendisinin de Halkulvâd seferinden beri vuku bulan sefer ve zaferlerin çoğunda hazır bulunduğunu, kaydeden yazar bir gün kendisine ocağın kanun ve kaidesini dedelerinden işittiği ve kendisinin bilip gördüğü gibi tafsilatıyle yazmak, anlatmak ve Padişaha takdim etmek düşüncesinin geldiğini bildirmekte ve bu eseri dokuz bab üzerine düzenlediğini kaydetmektedir.

Evvela acemi oğlanının toplanmasını, toplananlara verilen talimatı, İstanbul'a geldiklerinde yoklanmaları, Rumeli, Anadolu Ağasına teslim olunmaları niçin **«Türk üzerine»** verildiklerini türbe, saray, Gelibolu ve bostana verilenlerin ulufelerinin belirlenmesi, bunların hizmetleri ve çorbacıları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci olarak, yeniçeri yoldaşlığının ne zaman icad edildiğini, kaynaklarının nasıl belirlendiğini, üsküf, odalardaki kanunları, oda kethüdaları, baş oda başıları Yeniçeri arasından çıkan günde yarım akçe fadula harcı, çukaları, yay ve yaka harcı vesaire konuları aydınlatılmaktadır. Üçüncü bölümde, Yeniçeri yoldaşlardan ağaya hizmet edenlerin yolu, korucu olduklarında görevleri, seraser kuşaklı kollukcuların sayısı ve odaları, seferlerde yararlığı görülen yoldaşların yolları ve sipahi olduklarında kaç akçe aldıkları terkeş bahalarının kaç akçe olduğu anlatılmıştır. Dördüncü bölüm sekban başıların eskiden ağa olmalarının sebebi, 34 bölük olmalarının sebebi, bölük başıları, kethüdaları, katibleri yaya ve atlı sekbanlar hakkındadır. Beşinci bölüm Sansoncu, zoğarcı ve turnacı başılar

kanunları, ulufeleri, atlı ve yaya zağarcılar, solaklar, solak başıları, müteferrikalar ve diğer ocak ağaları konularını aydınlatmakta, Altıncı bölüm yeniçeri odalarını, mescidini, eski odaları, ağa bölüklerini kimlerin ihdas ettiğini, kapucuları kimlerin tayin eylediği, talim-hane, mücevveze giymenin sebebi, ocakta imam ve müezzinin ne zaman ihdas edildiği, sokakların 300'den 400'e çıkmasına kimin sebeb olduğu gibi hususları belirtmektedir. Bundan sonraki bölümlerde ise İstanbul ağalarının hizmetlerinin kanunlarının ne olduğu, Anadolu ve Rumeli Ağası olacak kimselerin niteliği acemi kethüdası, aşçı başıları, çavuşları, yeniçeri katibi görevleri, ulufesi şakirtleri, ağanın divan takibi kidmeti ağa kapısunun şakirtleri ve görevlerinin kimin zamanında ihdas edildiği gibi sorunları tafsilatıyla anlatmakta ve son olarak da eski kanunların gözetilmeyerek meydana gelen bidatları ve bunların giderilmesi meseleleri ele alınmaktadır. Ayn-i Ali Efendi'nin yeniçeri ocağı, acemi oğlanları (İstanbul, Edirne) hakkında verdiği rakamlar yukarıda sözünü ettiğimiz Yeniçeri kanunnâmesinin aydınlatıcı bilgileri ile tamamlandığı takdirde daha çok anlam kazanmaktadır ve bu ocağın yarım yüzyıl zarfında kemmiyet ve keyfiyet bakımından nasıl değiştiğini açıkca göstermektedir.

Risale-i vazife-hârân, cebecileri 5730, topçuları 1552, top arabacılarını 684 nefer kaydetmekte senelik masraflarının da 15.346.284 akçe olduğunu bildirmektedir.

Kapıkulu ordusunun suvari askerine, yani bölükler halkına gelince risâlemiz. sipahileri 7805, silahdarları 7683, sağ kol ulufecilerini 2055, sol kol ulufecilerini 1423, sağ kol gariblerini 928, sol kol gariblerini 975 nefer olmak üzere toplam 20869 nefer kaydetmiş ve senelik ulufelerini 130.675.816 akçe göstermiştir.

Suvari bölüklerine mensupolan bu cemaatlardanbir çoklarının zamanla bazı görevler karşılığında dirliğe

çıktığını görüyoruz. Bu konuda bir örnek olmak üzere XVII. yüzyıl başlarına ait bir defterden bazı kayıtları buraya aktarmak ve sipahi, silahdar gibi atlı bölükler neferlerinin Rumeli eyaletinin Paşa livasında çeşitli yerlerde aldıkları zeamet ve timarları göstermek, bu askeri sınıfın gerekli hallerde sahib-i arz niteliği kazandıklarını meydana koymaktadır. Başbakanlık Arşivinde 19 numaralı tapu defteri diye tanınan ve 1010 - 11 hicri senelerine ait bulunan bir defter **«Tevzil ferman olunan mükerrer kılıçların ve hadden ziyade zeamet ve timarlardan tevcih olanlar»** listesini vermektedir:

Paşa livasında Nevrekob nahiyesinde bir köy 18667 akçe ile İsmail Atmacacı-başı uhdesinde timar iken 15 Ramazan 1010'de silahdarlardan 51. bölükte yevmî 26 akçesi olan Arnavud Rıdvan'a, Ösek (Eszek) geçidini beklemek şartıyle verilmiş, aynı nahiyede katib Nasuh uhdesinde 31966 akçelü bir zeamet iken aynı tarihte Dergâh-ı alâ müteferrikalarından yevmî 60 akçesi olan Mehmed'e tevcih edilmiş yine müteferrikalardan Pîrî bi zebân uhdesinde Soıya'da 6000 akçelik bir timar, sipahî oğlanlarından 209 cu bölükte yevmî 9 akçesi olan Mustafa oğlu Mehmed'e Ösek'e gelmek şartıyle aynı tarihte verilmiştir. Serfiçe de, Harpişte, Behlişe de, Şehir-köy'de ve daha bir çok yerde çavuş müteferrika katib gibi saray mensubları elinde bulunan zeamet ve timarların sipahî, silahdar neferlerine tahvillerinin icra edildiği de yine bu defterde görülmektedir. Ayn-ı Ali bundan sonra, derya seferine eşen tersane halkını (2364 nefer, yevmiyeleri 21853), saray-ı Padişâh hizmetlerinde bulunan, Padişahla birlikte sefere giden has ahur halkı, Bâb-ı humayun kapucıları, Matbah-ı amire hademeleri (1129 nefer, yevmiyeleri 9308 akçe) ehli-i hiref (Has ve hilat terzileri 1266 nefer) mehterler, hazinedarlar mevacibleri-ni, hassa tabibleri ve müneccimler (26 nefer) ve nihayet

Rikab-ı humayun ağaları ve diğer mustahdemîcin sayılarını ve mevacıblerini, başkaca katibler, şakirtler müşahere-hârân gibi hazineden ulufe alanları kaydetmekte, sonunda da risalenin 98 ve 99 sahifelerinde bu türlü ulufe alanları bir arada göstermektedir ki, dört bölümde topladığı bu sınıfların toplamı 91202 neferi bulmakta yevmiyeleri yekunu 870.325 akçe ve senelik masrafları ise 310.827.412 akçe etmektedir.

Ayn-ı Ali Risalesinin hatime kısmını ulemâ sınıfının mevacib ve vazifeleri ile bitirdiğini, Şeyhusislâm ve kadıaskerlerin mazullerinin ve diğerlerinin hazine-i amireden vazife-hârân oldukları cihetle yevmiyelerini belirttiğini bildirdikten sonra maksadını tekrar açıklamakta ve **«devlet-i aliyyede ne miktar muvazzaf kul taifesi olduğun ilam ve bir yılda, mevacib için ne denlü hazine verildiğin»** anlatmaktadır. Uluyu-i himmet erbâbının imaretler âbâd ve nice evkaf ve müberrât bünyâd ettikleri gibi kendisinin de bu eseri yazdığını şu manzûm beyit ile açıklamak istemiştir:

«Olursa şâh-ı devrânın kabûlü
Güneş gibi olur nûr u şumûlü.»

Bu risale tab edilirken lâhika olarak Nığbolu sancağının atik icmal defterinde timar ve zeametler ile ilgili bir ferman ve Gelibolulu Mustafa Ali'nin Sigetvar seferi esnasında kapıkulu sayısı ve mevacibleri miktarını bildirdiği kayıtlar, III. Murad, III. Mehmed, 1018, 1050, 1080 senelerine ait rakamlar eklenmiş, birbirleriyle mukayeseleri ve farkları belirtilmiş «bazı kavânin-i hun âyûn» başlığı ile 980, 982 senelerindeki bazı tevcih ve tayinler uygulamalar III. Mehmed'in tahta culus ettiği sırada devlet erkanına verilen bahşişler kaydedilmiş, bir münasebetle Tarhoncu Ahmed Paşa lâyihasından (h. 1062) de faydalanılmıştır. Ayn-ı Ali Efendi Risaleleri tab edilirken bu

risalenin bir çok nushalarının görüldüğü, fakat icmal muhasebesinde rakamların bazan birbirine uygun olmadığının anlaşıldığı, bunların içinde en doğrusunun da tesbit edilememesi sebebiyle olduğu gibi zabt kılındığı belirtilmektedir ki bu keyfilet Risale'nin ileride tenkitli basımının faydasını ortaya koymaktadır.

Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin

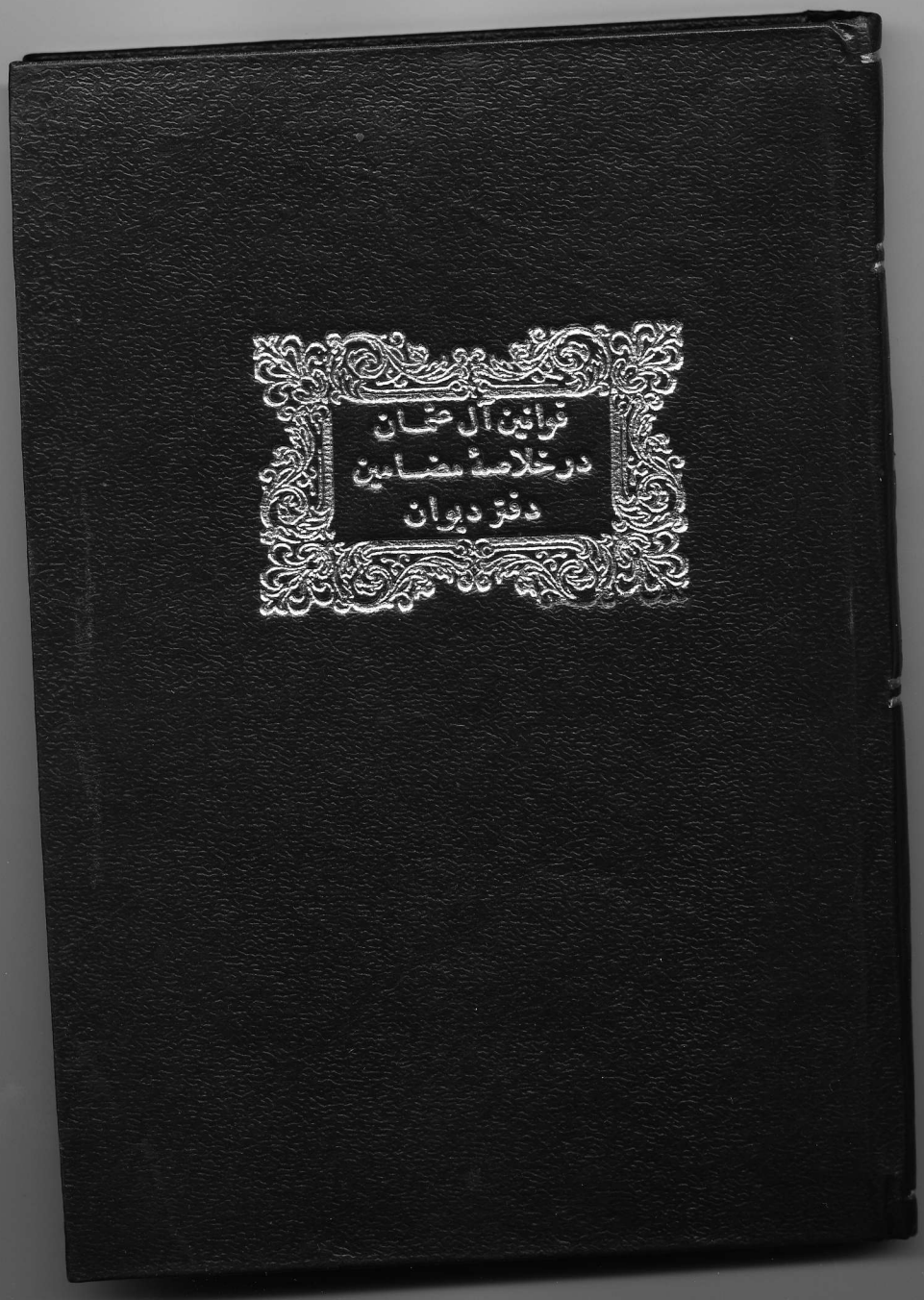
قوانین آل عثمان
در خلاصهٔ مضامین
دفتر دیوان